

Intellectual Life in the Hijāz before Wahhabism Ibrāhīm al-Kūrānī's (d. 1101/1690) Theology of Sufism, Naser Dumairieh. Leiden; Boston: Brill, 2022. ix + 361 sayfa. ISBN: 9789004499041.

*Didar Ayşe Akbulut**

Trc: Yusuf Ertargin**

Klasik sonrası İslam entelektüel tarihine ilgi son yıllarda epeyce artmıştır. Bu dönemin genellikle kısa yoldan orijinal olmayan şerh ve haşiyeler diye göz ardı edilen eserleri el yazması kütüphanelerinin raflarında bekliyor olsa da, kimisi neredeyse hiç bilinmeyen bu eserleri ve yazarlarını keşfetmek gibi zorlu bir görevi üstlenen akademisyenler de vardır. Naser Dumairieh'nin kitabı da bu literatüre değerli bir katkı olarak karşımıza çıkıyor. Naser Dumairieh, İbrâhīm el-Kūrânî'yi merkeze alarak, on yedinci yüzyılın en kritik kelâmî ve entelektüel tartışmalarının bir kısmının insicamlı bir özetini sunmakla kalmayıp on sekizinci yüzyılda Vehhabilik ve diğer reformist hareketlerin yükselişinden çok daha önce Hicaz'ın küresel İslam entelektüel tarihindeki merkeziliğini ve zenginliğini vurguluyor.

Hem on yedinci yüzyıl hem de Hicaz, yakın zamana kadar akademik sahnenin durgun sularıydı. İslam düşünce tarihinin zirvesi olarak görülen klasik dönem ve baş döndürücü değişimleri ile modern dönem arasında sıkışıp kalan on yedinci yüzyıl, şüphesiz ki dinamik ve verimli ilmî tartışmalara tanık olmuştur. İlk olarak Khaled el-Rouayheb *17. Yüzyılda İslam Entelektüel Tarihi* adlı eserinde bu dönemi ele alırken İbrâhīm el-Kūrânî'nin önemini vurgulamıştı. Buna binaen Naser Dumairieh, hem Kūrânî'nin eserleri hem de Kūrânî ve çağdaşları için canlı bir ilmî çevreyi mümkün kılan ve bunu destekleyen tarihi ve bağlamsal unsurlar üzerine dakik ve detaylı bir çalışma yapmıştır. Aynı şekilde, uzun bir süre Hicaz'ın, etrafındaki imparatorlukların yükselişi ile marjinalize olduğu ve Vehhabilik'in on sekizinci yüzyıldaki yükselişine ve on dokuzuncu yüzyıldaki küresel etkilerine kadar da si-

* Doktor Adayı, Harvard Üniversitesi, Tarih ve Orta Doğu Araştırmaları.
Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.
İletişim: didarakbulut@g.harvard.edu.

** Öğrenci, Luiss Guido Carli Üniversitesi, Ekonomi ve İşletme Bölümü. İletişim: ysfertargin@gmail.com

yasi ve sosyal bakımdan İslam dünyasının izole bir köşesi haline geldiği varsayılıyordu. Dumairieh'nin kitabı, siyasi tebaiyetine rağmen Hicaz'ın on yedinci yüzyılda Babür ve Osmanlı İmparatorluklarının rekabetinden yararlandığını göstererek her iki varsayıma da bir tashih sunmaktadır. Mekke ve özellikle Medine olağanüstü bir ilmî açılım sağlayarak İslam dünyasının her yerinden sayısız âlimi kendisine çekmişti. Bu bağlamda İbrâhim el-Kûrânî, hem öğrencileri hem de Mağrip'ten Doğu ve Güneydoğu Asya'ya kadar İslam dünyasının her yerine ulaşan fikirleri ile öne çıkan bir figür olmuştur. Hem İslam entelektüel tarihinde on sekizinci yüzyıl hem de Kûrânî'nin öğrencileri, her şeyden önce belirgin bir sûfi-ıslahatçı çizgiye sahip ihyacı hareketler ve İslam dünyasında hadis ilmine duyulan yeni ilgi bağlamında literatürde ele alınmıştır. Ancak, bu hareketlerin sosyal ıslahatçı ajandaları, ilmî katkılarını ekseriyetle gölgede bırakmıştır. Dumairieh'nin bu kitapta gösterdiği gibi, Kûrânî ve çağdaşları, hadis çalışmalarının yeniden canlanmasında öncü âlimler olmalarının yanı sıra, çok yönlü akılcı kelimciler ve hayatlarını tasavvufa göre yaşayan sûfilerdi. Kûrânî'nin kelâmî düşüncesinde, birçok eserinde görüldüğü üzere, *vahdet-i vücûd* başta olmak üzere İbnü'l-Arabî'nin fikir ve kavramları, Eş'arî kelâmı ile mezcedilmiştir. Geleneksel ve modern Selefi pozisyonlarla bazı paralellikler göstermekle beraber, Kûrânî'nin düşünceleri, Ebü'l Hasan el-Eş'arî'nin eserlerinin muayyen bir bakışla yeniden okunması ile *vahdet-i vücûd* nazariyesinin akılcı bir yöntemle sentezine dayanmaktadır.

Dumairieh'nin kitabı altı bölümden ve üç ekten oluşmaktadır. İlk bölümler Hicaz'ın on yedinci yüzyıl ortalarında önemli bir ilmî merkez olarak ortaya çıkışına katkıda bulunan yerel ve küresel faktörlere dair tarihsel bir genel bakış sunar. İlk bölüm, İran'da Safeviler'in yükselişi ile Sünnî alimlerin Hicaz'a göçü, Hint Okyanusu'ndaki Avrupa denizciliği sebebiyle Hint yarımadası ve Hicaz arasında yoğunlaşan deniz trafiği, Babürlülerin Haremeyn'e gönderdikleri cömert hediye ve bağışları ve bölgedeki Osmanlı kontrolü ile hac rotalarında istikrar ve güvenliğin sağlanması gibi konjonktürel unsurları özetlemektedir. İkinci bölümde Dumairieh, Hicaz'daki medreseleri ve diğer eğitim kurumlarını, çeşitli alanlarda, özellikle de tabiiyyat ve nazari ilimlerde sivrilmiş öncü âlimleri ele alır. Ayrıca bu bölümde Dumairieh, İslam entelektüel tarihi için önemli bir kaynak olan isnâd metinlerini tanıtır. Nitekim böylelikle bir çok ilmî metnin on yedinci yüzyıl Hicaz'ına ve en nihayetinde İbrâhim el-Kûrânî'ye aktarımının izini sürmek için isnâdların ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamsal zeminden sonra, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Dumairieh, hayatı ve eserleriyle Hicaz'daki ilmî canlanmayı tecessüm ettiren bir alim olarak İbrâhim el-Kûrânî'nin hayatının ana hatlarını çizer, memleketi Şehran'daki ilk yılları ve burada

başlayıp sonrasında Bağdat ve Şam'da devam eden eğitimini, hoca ve talebelerini tanıtır. Son olarak, Kûrânî'nin kelâm ve tasavvufla ilgili meseleleri ele alan kitaplar, risaleler ve mektuplar da dâhil olmak üzere yüzden fazla eserden oluşan kapsamlı külliyyatını icmalen inceler.

Dumairieh'nin en büyük katkısı, Kûrânî'nin ilmî mesaisini titizlikle ele alması ve İbnü'l-Arabî'nin düşüncesi (192) ve *vahdet-i vücûd* doktrini üzerinden İslam kelâmını nasıl yeniden inşa etmeye çalıştığını ortaya koymasında yatmaktadır. Beşinci ve altıncı bölümlerde Dumairieh, Kûrânî'nin en önemli kelâmî pozisyonlarını ve kelâm ve tasavvufa dair ihtilafî sorulara dair bazen tartışmalı olsa da oldukça etkili olmuş görüşlerinin derinlemesine bir analizini sunar. Beşinci bölümde, çok sayıda eseri üzerinden Kûrânî'nin metafizik düşüncesinin yapı taşlarını tahlil eder ve Tanrı'nın mutlak varlık (*vücûd-ı mutlak*) olarak telakkisi, Tanrı'nın sıfatlarının mecâzî yorumu, Tanrı'nın cüz'ileri bilmesi, özgür irade ve kader, ve son olarak Ekberîliğin ana doktrini olan *vahdet-i vücûd* gibi temel meselelere dair görüşlerinin sistematik bir anlatısını sunar. Kûrânî bu hususlarda, Kur'an ve hadislerin yanı sıra erken dönem Eş'arî literatüründen de bolca delil getirme konusunda ihtimam göstermiştir. Her ne kadar daha üst bir bilgi türünü, yani ilâhî sudûru kabul etse de yöntemi akılcı ve ilmîdir. (268). Dumairieh, Kûrânî'ye göre *vahdet-i vücûd*'un salt bir terim veya "*keşf ve zevk* üzerinden sûfî deneyiminin konusu"ndan ibaret olmadığını (270), bilakis *vahdet-i vücûd*'un Kûrânî için bütün eserlerine nüfuz eden ve onun kozmografik ve metafizik yaklaşımını yansıtan, akli ve ilmî bir şekilde dile getirilebilecek ve aktarılacak "bütüncül bir doktrin" olduğunu iddia eder.

İbnü'l-Arabî'nin Tanrı'yı "mutlak varlık" (*vücûd-ı mutlak* ya da *vücûd-ı mahz*) olarak tanımlaması farklı ekollere ait birçok kelamcı nezdinde ihtilafî bir konu olagelmışken Kûrânî'nin kelâmında başat bir rol oynamıştır. Bu tanıma yönelik temel itirazlardan biri, mutlaklığın zihin dışında var olamayacak küllî ya da mücerret bir kavramı ima ettiği iddiasıdır. Halbuki Kûrânî "mutlak varlık herhangi bir vasıftan ve şarttan azade varlık anlamına gelir" ve dolayısıyla "hiçbir şey O'nun [Tanrı] gibi değildir" söyleminde ısrarcıdır (181). Böylelikle, "mutlak varlık" yalnızca zihin-dışı varlığı değil, aynı zamanda Tanrı'nın zâtı ve varlığıyla bir olduğunu belirten standart Eş'arî doktrinini işaret ettiği zorunlu varlığı da ifade etmektedir. Kûrânî'ye göre, Tanrı'nın Mutlak Varlık olarak tanımlanmasının önemli bir neticesi, Tanrı'nın sınırsız olarak her formda tezahür edebilmesi ve böylelikle Tanrı'nın Kur'an ve hadislerdeki zahirî antropomorfik tasvirlerinin mecâzî olarak yorumlanmasına gerek kalmamasıdır. Bu, Kûrânî ile müteahhirin Eş'arî literatürü arasındaki keskin bir farka denk gelir ve

Kûrânî'ye göre müteahhirin Eş'arî kelâmcıların aksine bizzat Ebü'l-Hasan el-Eş'arî bu tür mecâzî tevilleri reddetmiştir; dolayısıyla Kûrânî 'nin yorumu da el-Eş'arî eserlerinin bir nev'i revizyonist bir okuması üzerine inşa edilmiştir. Dahası, Eş'arî kelamından hareketle ezeli ma'dûm hakikatler veya sabit varlıklar düşüncesini inşa ederek Kûrânî, *vahdet-i vücûd*'un Eş'arî bir yorumlamasını sunar: Tanrı zihnin dışındaki mutlak ve tek hakiki varlık olduğu için, Tanrı dışındaki her şey, ancak Tanrı'nın sıfatlarının tecellîgâhıdır (*meclâ*) (269). Benzer şekilde, Kûrânî hakikatlerin veya yaratılmamış mahiyetlerin ezeli ve Tanrı'nın ilminde sâbit olduğunu savunmaya başladığı anda, bu görüşün, yaratma, kader, Tanrı'nın cüz'leri bilmesi (215) gibi birçok temel kelâmî meselede ilzam ettiği sonuçları olduğu ortaya çıkar ki Kûrânî bunları de birçok eserinde tartışıp cevaplamıştır. İşte Dumairieh bu eserleri dikkatle inceler, ve Kûrânî'nin, İslam düşünce geleneğinin üç ekolünün telifinin tarihî zirvesi olarak nitelendirdiği bir sentez ortaya koyduğunu ifade eder : akıl, sûfî tecrübe ve vahiy üçgenine dayanan bir kelim, felsefe, ve tasavvuf. (270)

Altıncı bölümde Dumairieh, İbnü'l-Arabî'nin takipçileri ve muhalifleri arasında süregelen hararetli tartışmalara yol açmış Kızıl Deniz'i geçerken ölen Firavun'un inancının mahiyeti veya şeytan ayetleri (garanîk hadisesi) gibi diğer ihtilafli meselelerde Kûrânî'nin pozisyonunu tartışmaktadır. Kûrânî'nin eserlerinin önemli bir kısmını teşkil eden ve aynı zamanda onu özellikle Kuzey Afrikalı Eş'arî âlimlerle ihtilafa ve münazaralara sürükleyen bu fer'î konuların içerisinde Firavun'un imanı, şeytan ayetleri (garanîk hadisesi), kelâm-ı nefsi, Tanrı'nın merhametinin gazabına üstünlüğü ve cehennem ateşinin yok olması ve Kâbe'nin hakikati ile hakikat-i Muhammedîye arasındaki tercih gibi mevzular girmektedir. Bu konuların çoğu, İbnü'l-Arabî'nin iddiaları ile yakından ilişkilidir ve bazı durumlarda Kûrânî, yerleşik Eş'arî görüşlerden ziyade Hanbelî görüşleri tercihe şayan bulmaktadır. Dumairieh, Kûrânî'nin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini yalnızca akli olarak değil, aynı zamanda Kur'an'dan ve hadislerden geniş ölçüde alıntılar yaparak savunduğunu, ve hemen her meselede Eş'arî ve Hanbelî görüşler arasında uzlaştırıcı bir tutum sergilediğini vurgular.

Sonuç olarak Dumairieh, Kûrânî'nin hayatının ve eserlerinin on yedinci yüzyılda tasavvuf, kelâm ve felsefenin kesiştiği ilmî tartışma ve soruların hem derinliği hem de kapsamını ortaya koyan harika bir örnek teşkil ettiğinin altını çizer. Her ne kadar Hicaz'daki ilmî ortamı canlandıran siyasi ve ekonomik şartlar on sekizinci yüzyılda yatışmaya başladıysa da, Hicazlı âlimlerin ilmî çalışmaları ve buldukları bölgeyi aşan etkileri kalıcı olmuştur. Bu devam eden ilmî hareketlilik, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren bölgeyi şekillendiren Vehhabîlik'in ve bu harekete özgü bir selefilik

anlayışının yükselişinden çok önce Hicaz'ın uzun bir ilmî duraklama yaşandığı anlatısına ve hatta yine yaygın 'gerileme' anlatısına meydan okumaktadır.

İbrahim el-Kûrânî çalışması, İbnü'l-Arabî'nin ana akım kelama olan etkisinin izini sürebilmek için büyük öneme sahiptir ve Dumairieh'nin bu çalışması da İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinin on yedinci ve on sekizinci yüzyılda kelama etkisinin boyutunu göstermektedir. Her ne kadar Kûrânî'nin bazen oldukça sert muhalifleri olmuş olsa da, eserleri ve talebeleri Mağrip'ten Doğu Asya'ya kadar Eş'arî ulema arasında yayılmıştır. Aynı şekilde literatürde Rumî topraklarındaki Ekberî eğilime daha önceden de dikkat çekilmişse de bu kitapla birlikte Dumairieh İbrahim el-Kûrânî aracılığıyla İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinin ve *vahdet-i vücûd* görüşünün, kelim ve metafizik düşünce üzerinde çok daha yaygın ve büyük bir etkisi olduğunu gösterir.

Etkisi Doğu ve Güneydoğu Asya'dan Osmanlı İstanbul'una ve Mağrip'e kadar uzanan, on yedinci yüzyılın merkezi figürlerinden biri olan İbrahim El-Kûrânî'ye odaklanan Naser Dumairieh'nin kitabı, klasik sonrası İslam düşünce tarihi alanına yapılmış büyük bir katkıdır. Dumairieh, hem on yedinci yüzyıl Hicaz'ının genel şartlarının tasvirinde hem de İbrahim El-Kûrânî'nin girift kelim ve metafizik düşüncesini açıklamakta oldukça başarılıdır, ki bu da söz konusu meselelerin hayli nazari ve çetin bir nitelikte olduğu göz önünde bulundurulduğunda hiç de küçümsenemeyecek bir muvaffakiyettir. Yazar Kûrânî'nin çoğu el yazması olarak kalmış birçok eserinde dağılmık olarak bulunan argümanlarını damıtıp anlaşılır hale getirmeyi çok iyi başarmıştır. Kûrânî'nin hocalarının, talebelerinin ve çalışmalarının listesini veren kitabın sonundaki üç ek, alandaki araştırmacılar için fevkalade bir yardım sağlayacaktır. Dumairieh'nin kitabı, titiz metin analizi ile konuları tarihî bağlama yerleştirmeyi bir arada amaçlayan entelektüel tarih türünün nefis bir örneğini teşkil eder. Bu çalışma çoğu matbu olmayan birincil kaynaklara, hayli uzmanlık gerektiren metafizik konulara ve felsefi muhakemelere dayanmasından ötürü, okuyucunun kelâm ve metafiziğin meselelerine ve yöntemine vakıf olmasını gerektirmektedir.